

Media-видавництво

УДК 070.41

Тетяна Андріяш

СУЧАСНІ ПІДРУЧНИКИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ

Із проголошенням незалежності України по-новому почали осмислюватися підходи до більшості шкільних предметів. Це позначилося і на історичній науці, а зокрема на підручниках з історії України. Період незалежності пов'язаний із кардинальними змінами в розвитку історичної освіти. Визначається зміст освіти, створюються програми з історії, розробляються національні підручники нового покоління. У зв'язку з цим важливим є такий аспект як виокремлення основних етапів у сучасному підручникотворенні, простеження змін у поданні історичної інформації у різні періоди.

У статті здійснено спробу охарактеризувати основні етапи створення підручників у період 1991–2007 років. Метою є виявлення кола проблем, які виникали на цих етапах. Наголошено на основних змінах, які відбулися в шкільних підручниках з історії України. У статті ми не ставили завдання дати огляд усіх видань з історії України, які використовувалися у школах з 1991 до 2008 року. Розглядаються лише ті, які відображають характерні риси різних етапів.

З 1991 до 2007 року видано 101 назву підручників з історії України, у тому числі й додаткових – 29 книг.

Основним етапоформуєчим чинником є навчальна програма. На програму впливають зміни в історичній науці, реформування освіти, новітні методичні та методологічні розробки. У підручникотворенні з історії України виділяють три етапи: 1) 1991–1995 роки; 2) 1996–2000 роки; 3) 2001–2005 роки. Деякі дослідники, зокрема А. Зякун, розглядає лише два періоди розробки підручників з історії України: 1) кін 80-х – 1994 р.; 2) 1995 р. – кін 90-х років [5, 13]. Сумнів викликає відлік становлення нових підручників з історії України з кінця 80-х років, оскільки перший підручник

з історії України для учнів 10-11 класів М. В. Ковалю, С. В. Кульчицького, Ю. О. Курносова вийшов друком тільки в 1992 році. Не можна не погодитися з авторами названого підручника, що саме з 1991 року «розкрилися можливості розробити і проголосити історичну концепцію, що базувалася не на догмах, а на правді життя» [8, 3]. Але це були тільки можливості. Реально ж навіть у 1991 році нових підходів не було запропоновано. Про це свідчить видання «Пробного навчального посібника з історії України для 10-11 класу» М. В. Ковалю, С. В. Кульчицького, Ю. О. Курносова, який побудований за старою концепцією історичної освіти.

Вважаємо доцільним розглянути перероблення й видання радикально нових підручників з історії України з початку 1992 року.

Перший період (1992–1995 роки) можемо умовно назвати перехідним, реабілітаційним. У цей час формується курс історії України, що до того вивчався у межах історії УРСР. Історик Ю. Шаповал, досліджуючи підручники першого періоду, робить висновок, що у виданнях відбувається деконструкція побудованих у роки комуністичної диктатури прийомів і методів, поступова інституціоналізація нового погляду на історію України доби тоталітаризму. Тобто, переглядалися версії та оцінки, прийняті в радянській історіографії, автори намагалися застосувати державницький підхід до вивчення історії. Педагог К. Баханов зазначає, що «хоча подання інформації відбувалося на нових концептуальних засадах, однак зберігалася стара традиція „гладенького“, запограмованого автором тексту, який мало спонукав учнів до роздумів» [2, 12]. Тобто, з одного боку, в 90-х роках спостерігався значний інтерес до історичного змісту нових підручників, а з іншого – недостатня увага до педагогічних, дидактико-методичних аспектів. Питання й завдання орієнтували учнів на репродуктивне відтворення, переказ змісту авторського тексту.

Характерним для цієї доби було витіснення підручників навчальними посібниками для школярів. Ці видання побудовані у вигляді зошитів-конспектів, де стисло викладалася тема уроків. Автори обґрунтовували поширення такого типу книг як допоміжне джерело знань для вчителя [9, 3], помічник при підготовці учнів до уроку [10, 3]. Однак, на нашу думку, головним чинником популярності зошитів-конспектів була економічна криза. Підручники до шкіл надходили в невеликій кількості. До того ж, придбати їх за власні кошти батьки більшості учнів просто не мали змоги. Тому на допомогу прийшов більш дешевий спосіб.

У цьому аспекті можна виділити посібник І. А. Коляди, І. Ф. Шиманської «Історія України в завданнях, запитаннях, ілюстраціях». Цей посібник «має проміжний характер між дидактичним матеріалом і робочим зошитом учня» [11, 4]. Заради підвищення зацікавленості учнів до видання включено кросворди, ребуси, уривки художніх творів.

Із урахуванням сучасних наукових поглядів було побудовано «Довідник з історії України», де основні терміни та поняття пояснюються з погляду цивілізаційного підходу до вивчення історії; подаються короткі довідкові матеріали про найважливіші факти та події, цілісні картини окремих історичних подій [2, 13]. Поряд із цим довідник не позбавлений деяких видавничих недоліків: немає вступної статті, де було б зазначено мету довідника, цільове призначення, спосіб розміщення матеріалу (натомість наприкінці, у післямові, про це йдеться); присутні постійні колонитули, список скорочень розташований наприкінці видання [13].

Отже, перший період характеризується спробою виходу авторів за межі формального підходу до історії України. Однак система підручників, які б успадкували один одного, ще не склалася.

Другий період (1996–2000 роки) – період розквіту видання підручників з історії України, провідними тенденціями якого є: 1) дохідливий і системний виклад, наявність джерельної бази, поява завдань на формування умінь і навичок учня тощо; 2) пошук шляхів розвивального творчого спрямування підручників; 3) посилення виховного значення підручника, передусім наголошується на формуванні патріотичних рис учня: «Якщо хочете, щоб доля була прихильною до вас, не відкидайте досвід і мудрість своїх попередників, частіше озирайтеся в минуле – в ньому коріння вашого роду» [3, 6]; «Ви, учні, теж – українці, теж – носії культури, мови, патріотизму» [12, 5].

Серед здобутків було створення різних типів підручників: пробних, експериментальних, варіативних, альтернативних; формування методичних комплексів: видання хрестоматій з усіх курсів історії України, робочих зошитів для учнів 5-10 класів, створення методичних посібників для вчителів (на жаль, лише для 7 та 10 класів).

Автори підручників починають видавати дидактичні комплекси. Так, В. О. Мисан видав підручник, хрестоматію і робочий зошит для 5 класу «Вступ до історії України»; В. С. Власов – підручник і робочий зошит з історії України для 8 класу, В. Г. Сарбей – підручник, хрестоматію

і робочий зошит для 9 класу, Ф. Г. Турченко, П. П. Панченко, С. М. Тимченко – підручник і хрестоматію з історії України для 10-го класу [6]. Це дало змогу збалансувати додатковий компонент (у якому містилися, переважно, уривки з документів) з основним текстом. Так, наприклад, Ф. Г. Турченко, П. П. Панченко, С. М. Тимченко зменшили кількість документів у підручнику і подали їх у хрестоматії [18]. С. В. Кульчицький, М. В. Коваль, Ю. Г. Лебедева взагалі оформили документи у хрестоматію, не використовуючи їх у підручнику.

Наступна властивість означеного періоду – поява серії підручників для різних класів, створених одним автором чи у співавторстві. Наприклад, В. С. Власов написав «Вступ до історії України» для 5-го класу, «Історію України» для 7-го і 8-го класів; Ф. Г. Турченко – «Історію України» для 9, 10, 11 класів; С. В. Кульчицький – «Історію України» для 10 і 11 класів. Це, на наш погляд, має як переваги, так і недоліки. З одного боку, створення підручників одним чи кількома авторами для різних класів дає можливість проведення загальної логічної лінії, єдиного стилю, з іншого ж – постає проблема однобічного, можливо, суб'єктивного погляду на події різних історичних періодів.

У підручниках другого періоду покращується методичний апарат, зокрема, з'являються запитання з актуалізації опорних знань учнів у вигляді виноска перед текстом або на берегах; з'являються інструкції з виконання певного виду робіт, завдання у формі гри. За рахунок додаткового компонента, де автори подавали художній опис визначних подій, постатей або місцевості, дещо розвантажено основний текст. Документи переважно подають наприкінці параграфів, поєднуючи їх у спеціальні блоки під рубрикою «Джерела свідчать», «Цікаво знати» [3].

У *третьій період (2001–2005 роки)* процес підручникотворення відбувався під впливом упровадження 12-бальної системи оцінювання та переходу на 12-річний термін навчання. У «Концепції загальноосвітньої середньої освіти (12-річна школа)» наголошено на розвивальній та культуротворчій домінантах як стрижнях освіти ХХІ ст. Це вимагало певних змін у підручниках. Створюються модернізовані видання, які мають адаптований до віку учнів зміст. Більшою мірою це стосується учнів 5-го класу. Так, В. С. Власов у підручнику «Вступ до історії України» вводить у текст коротку художню розповідь про яскравий факт із життя історичної особи та супроводжує її додатковим текстом на берегах підручника, подає

художній опис подій, діалог вчителя з учнем перед теоретичним матеріалом [4].

Характеризуючи методичне наповнення видання відзначимо урізноманітнення завдань на закріплення навчального матеріалу. Наприклад, це завдання для самоперевірки, орієнтовані на репродуктивну діяльність: пошук фрагментів тексту, до яких дібрано певні ілюстрації; для систематизації знань. На розвиток розумової діяльності п'ятикласників орієнтована рубрика «Поміркуйте!»: «Підрахуйте, яка подія відбулася раніше: у 89 р. до н. е. чи у 462 р. до н. е.?» [4, 45]. Доповненням до підручника виступає зошит, у якому перевагу надано ігровій формі завдань, що дає можливість уникнути надмірної завантаженості учнів.

Деякі підручники, видані в цей період, принципово відрізнялися за викладом змісту й інколи не співпадали з наявною програмою. Наприклад, у підручнику з історії України для 9-го класу О. П. Реєнта, О. В. Малій у рубриці «Персоналії» біографій діячів навіть більше, ніж визначено програмою – 47 видатних українців, проте поза увагою залишилися творчий шлях та ідеологічні переконання Ю. Бачинського, Д. Донцова, С. Єфремова, А. Жука, М. Міхновського, С. Петлюри. Автори не подають висновків наприкінці параграфів, не роблять тематичні узагальнення, пропонуючи учневі самостійно сформувати думку щодо тієї чи іншої події.

Одним із негативних аспектів, на наш погляд, було подання авторами висновків та узагальнень до параграфів, що здійснювало ідеологічний тиск на учнів, виключало здатність до самостійного аналізу. Так, Ф. Г. Турченко та В. М. Мороко в підручнику з історії України для 9-го класу завершують кожний параграф рубрикою «Висновки та узагальнення», в якій конкретизуються настанови, подані упродовж параграфу. Для більшого впливу на учнів ключові тези виділено напівжирним шрифтом. Наприклад, у висновках до параграфу «Церковне життя в Україні на початку ХХ століття» тези виглядають так: «Православна церква в Україні перетворилася на опору імперського режиму», «З'явилися й набули поширення різні релігійні секти», «Греко-католицька церква стояла на боці українців у їх протидії колонізації, зугорщенню, румунізації» [17, 398].

На низку недоліків у підручниках цієї доби вказують і вчителі. Зокрема, це перевантаження змісту, недосконалий дизайн, академічний стиль викладу, недосконале методичне забезпечення, недостатність джерельної

бази [16, 10]. Російська дослідниця Л. М. Алексашкіна звертає увагу на надмірне захоплення політичною історією, недостатню увагу до проблем людини в історії [1].

На жаль, проблеми пов'язані з ідеологічним, змістовим наповненням підручника до кінця залишаються не вирішеними. Серед них учені наголошують на таких:

- лінійний, гладкий і телеологічно зорієнтований виклад; видимість логічної послідовності державного поступального розвитку, одновимірні точки зору подання матеріалу [7];
- тенденційно-кон'юнктурна заангажованість, нав'язування авторської думки [13];
- спрощення і схематизм у поясненні причинно-наслідкових зв'язків історичних подій [15];
- надмірний етноцентризм, захопленість політичною історією [1];
- переважаність інформацією, надмірна складність викладу матеріалу [16];
- незбалансованість між документальними частинами додаткового компонента й основними текстовими [18].

Деякі із цих проблем, зокрема одновимірність, заангажованість у поданні матеріалу, пряма пропганда (інколи недоречна) тих чи інших явищ, зберігаються і до сьогодні. Занепокоєння викликає те, що це є одним із методів державної політики. Наприклад, в Інструктивно-методичних рекомендаціях щодо вивчення шкільних дисциплін у 2007/2008 навчальному році пропонується фокусувати увагу на темах, що стосуються євроінтеграції та вступу України до НАТО. До того ж наголошується, що «вступ України до НАТО – основа загальноєвропейської системи безпеки залишається пріоритетом державної політики України і розглядається не лише з точки зору забезпечення безпеки держави, але й як крок, спрямований на приєднання України до співдружності найрозвиненіших держав, котрі сповідують демократичні цінності. <...> ... Необхідно фокусувати увагу на тому, що впродовж останніх років НАТО зосередив діяльність на запобіганні конфліктам, урегулюванні криз, протидії міжнародному тероризму, наголосити на посиленні його політичної ролі й зростанню внеску в справу збереження стабільності в світі» [6].

Таким чином, вчителям і учням нав'язується державна політика, через що учні не можуть об'єктивно оцінити діяльність тієї чи іншої організації.

До розв'язання цих проблем задіяними повинні бути не тільки вчені-історики, педагоги, редактори, видавці, а також учні та їхні батьки.

За три вищезазначені періоди підручники перевидавалися відповідно до змін як в історичній освіті, так і в суспільстві. Попри видання підручників майже щорічно, не завжди учні мали змогу навчатися за новітніми підручниками. Так, наприклад, за даними Інформаційного збірника Міністерства освіти і науки України, учні 5, 7 та 8 класів у 2000–2001 роках користувалися підручниками, виданими у 1997 році. Хоча в тому ж таки збірнику наведено дані про вихід у світ у 2000 році нового переробленого підручника для учнів 7 класу історії України авторів Р. Д. Лях, Н. Р. Темірової. Цим підручником користувалися до 2003 року включно [6]. Дозвіл на користування електронними виданнями з історії України, які побачили світ ще в 2005 році (наприклад, «Електронний атлас для курсу з історії України для 8 класу», електронний атлас «Історія України»), Міносвіта видала тільки в 2007–2008 навчальному році. Позиція Міносвіти не надавати до шкіл вчасно нові видання є незрозумілою. Ще більш незрозумілим є той факт, що учні шкіл із викладання мовами національних меншин (румунською, угорською), а також учні з вадами зору в 2007–2008 роках мають навчатися за підручниками, виданими в 2004, 2003, 2001 і навіть 1997 роках.

Нині, за свідченням істориків, розробляються підручники четвертого покоління. Тому не виключено, що незабаром ми будемо розглядати вже чотири періоди. Однак доти, доки триватиме дискусія навколо «ідеального» підручника з історії неможливо визначити кінцеву межу в етапах підручникотворення.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Алексашикина Л. М.* О типологии учебников истории для основной и старшей школы // Преподавание обществоведения в школе. – 2004. – № 8. – С. 25-31.
2. *Баханов К.* Написані з власного погляду (Перше покоління українських підручників: основні напрями модернізації) // Історія в школах України. – 2005. – № 5. – С. 11-15.
3. *Власов В. С., Данилевська О. М.* Вступ до історії України: підручник для 5 кл. загальноосвітніх навч. закладів. – К., 1999. – 256 с.

4. *Власов В. С., Данилевська О. М.* Вступ до історії України: підручник для 5 кл. загальноосвітніх навч. закладів. – К., 2005. – 260 с.
5. *Зякун А. І.* Навчальна література з історії кінця 80-х – 90-х рр. ХХ ст.: історіографічний аналіз: Автореф. дис.... канд. пед. наук. – К., 2002. – 38 с.
6. Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України / відпов. ред. *В. О. Огнев'юк*. – К., 1992–2007.
7. *Їлге В.* Національна історія на прикладі зображення доби Київської Русі в українському підручницотворенні // Українська дидактика: міжнародний діалог. – К., – 2000. – С. 106-107.
8. *Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О.* Історія України: Матеріали до підручника для 10-11 кл. – К., 1992. – 511 с.
9. *Коляда І. А., Жаріков В. В.* Історія України з середини ХІV ст. до кінця ХVІІІ ст.: Зошит-конспект уроків для вчителів та учнів: Навч. посібник для 8 кл. – К., 1995. – 244 с.
10. *Коляда І. А., Малій О. В.* Історія України (1945–1991 рр.): Зошит-конспект тем уроків, тестові завдання для 11 кл. – К., 1995. – 180 с.
11. *Коляда І. А., Шиманська І. Ф.* Історія України в завданнях, запитаннях ілюстраціях: Посібник для вчителя і учнів 6-7 кл. – К., 1995. – 64 с.
12. *Лях Р. Д., Темірова Н. Р.* Історія України: З найдавніших часів до середини ХІV ст.: Підручник для 10 кл. серед. шк. – К., 1995. – 326 с.
13. *Огнев'юк В.* До питання про зміст історичної освіти // Історія в школах України. – 1998. – № 4. – С. 4-6.
14. *Підкова І. З., Шуст Р. М.* Довідник з історії України. – К., 1993. – Т. 1: А-Й. – 239 с.
15. *Пометун О.* Актуальні проблеми шкільного підручника з історії // Історія в школах України. – 2002. – № 6. – С. 13-16.
16. Семінар «Нові підходи до вивчення історії ХХ століття». – Л., 25 лютого – 1 березня 2003 р. – Страсбург: Рада Європи, 2003. – 104 с.
17. *Турченко Ф. Г., Мороко В. М.* Історія України: підручник для 9 кл. загальноосвіт. шк. – Запоріжжя, 2001. – 420 с.
18. *Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М.* Новітня історія України (1917–1945 рр.): Ч. 1. – К., 1995. – 378 с.